

СОЦІАЛЬНА СИТУАЦІЯ РОЗВИТКУ СУЧАСНИХ ПІДЛІТКІВ

Представлено теоретичний аналіз літературних джерел щодо соціальної ситуації розвитку підлітків у реаліях сьогодення. Наголос робиться на особливостях соціального розвитку в підлітковому віці, сенситивному для переосмислення засвоєних норм та цінностей у власній картині світу.

Ключові слова: соціальна ситуація розвитку, підлітковий вік, соціальний досвід, спілкування, діяльність, самосвідомість.

Постановка проблеми

Вступ. Трансформація соціально-економічної, політичної, культурно-освітньої та інших сфер життєдіяльності сучасного суспільства призводять до змін у громадській свідомості, в якій відображаються новітні реалії життя. Особливо поширеним явищем у сучасному українському суспільстві є порушення процесу соціалізації підростаючої особистості. З одного боку, зміни суспільства, науково-технічний прогрес вимагають від підлітка розширення його світогляду, розвитку нових вмінь і навичок, а з іншого боку — ускладнюють процес становлення юної особистості, що виникає у сфері взаємодії та взаємин. Для розуміння сутності соціальної ситуації розвитку підлітків посилюється потреба в додатковому дослідженні соціальних аспектів їхнього розвитку, виховання й освіти.

Аналіз останніх досліджень. Проблему становлення особистості в підлітковому віці досліджували в своїх роботах Л. Божович, Л. Виготський, Д. Ельконін, І. Кон, А. Кронік, Дж. Мід, Г. Салліван; соціальну функцію сім'ї та її роль у створенні основ свідомості, системи ставлень підлітка вивчали Б. Ананьєв, Г. Андреева, А. Валлон, Е. Еріксон, І. Кон, В. М'ясищев; особливості впливу шкільного оточення — в працях А. Алексюка, Л. Зюбіна, О. Киричука, А. Фурмана та ін.; особливості впливу неформального оточення — С. Белічевої, К. Лаврової, Л. Новікової, І. Полонського, Ю. Яковенко та ін.

Разом з тим, окремі аспекти соціальної ситуації розвитку особистості в підлітковому віці висвітлені недостатньо. Особливої уваги і вивчення потребують питання впливу нестабільних зовнішніх умов на процес становлення підростаючого покоління. Тому обґрунтування психологічних особливостей соціальної ситуації розвитку сучасних підлітків в умовах трансформації сучасного суспільства являється актуальним питанням.

Теоретико-методологічну основу аналізу досліджуваної проблеми становлять роботи вітчизняних і зарубіжних вчених: К. Абульханової-Славської, Б. Ананьєва, Г. Андреевої, Л. Божович, Л. Буєва, Л. Бурлачук, І. Кона, М. Корнева, Н. Максимової, В. Москаленко, С. Московічі, В. Татенка, Т. Титаренко.

Соціалізація передбачає активну участь самої людини в освоєнні людських взаємин, у формуванні певних соціальних норм, ролей та функцій, отриманні умінь і навичок, необхідних для їх реалізації. В процесі соціалізації людина становиться особистістю, отримує можливість та здатність бути суб'єктом соціального впливу.

Мета статті — в результаті теоретичного аналізу наукових джерел обґрунтувати психологічні особливості соціальної ситуації розвитку сучасних підлітків.

Виклад основного матеріалу

Одним з важливіших процесів розвитку особистості виступає процес соціалізації. Із соціально-психологічного погляду — це двосторонній процес, який включає в себе засвоєння індивідом соціального досвіду і активного відтворення системи соціальних зв'язків [1]. Г. Андреева зазначає, що перша сторона процесу соціалізації — засвоєння соціального досвіду — це характеристика того, як середовище діє на людину, друга — характеризує момент впливу людини на середовище за допомогою діяльності [1].

Підлітковий вік — один із найважливіших етапів становлення людини. Він відноситься до критичних періодів онтогенезу, пов'язаних з кардинальним перетворенням у сфері свідомості, діяльності та системи взаємин індивіда [12]. Саме в цей період відбувається перехід від дитинства до дорослості, що викликає зміни у фізичній, соціальній та психологічній сферах підростаючої людини, відбувається активне переосмислення життєвих цінностей, цілей, мотивів і потреб, становлення моральності, відкриття «Я» та опанування нової соціальної позиції. Підлітковий вік є важливим моментом соціального розвитку особистості.

У працях В. Москаленко, В. Циби та інших дослідників наявні концепції соціалізації аналізуються з погляду американської та французької науки. В американській психології соціалізація розглядається як процес адаптації, навчання та прийняття групових норм. Французькі вчені розглядають соціалізацію як комплекс взаємин між людиною та суспільством [10].

У вітчизняній психології процес соціалізації розглядається в контексті поняття «соціальна ситуація розвитку». Автором цього поняття є Л. Виготський, який характеризує його як важливу характеристику віку, що розкриває взаємини дитини та її соціального оточення. Ситуація в цьому випадку розуміється як те, що має певну значущість для суб'єкта. Соціальна ситуація розвитку передбачає особливе для кожного вікового періоду сполучення внутрішніх процесів розвитку індивідуального із зовнішніми умовами [4].

Вітчизняні психологи, аналізуючи логіку психічного розвитку, стверджують, що безпосередні умови життя не визначають психічний розвиток, оскільки він залежить від типу взаємин дитини з навколишньою його дійсністю. Специфічні для вікового етапу відношення внутрішніх процесів і зовнішніх умов визначають якісно нові психічні утворення. Саме ці сполучення складають соціальну ситуацію розвитку, вивчення якої є актуальним і для сучасних досліджень.

У цьому контексті О. Петровський розглядає процес соціального розвитку особистості як діалектичну єдність двох тенденцій — перервності та неперервності. Перша з них відображає якісні зміни, причиною яких є особливості включення особистості в нові соціально-історичні умови, а друга — закономірності розвитку в межах певної референтної групи [2].

І. Ніколаєва розглядає соціальну ситуацію розвитку у співвідношенні із соціальним образом світу як відображення взаємин «Я – інші» в свідомості суб'єкта. Автор припускає, що суб'єктивний образ соціального світу репрезентує та реконструює соціальну ситуацію розвитку особистості на всіх рівнях свідомості, зокрема і нерефлексуємих. Передумовами твердження, що соціальний образ світу є репрезентацією соці-

альної ситуації розвитку, є сучасні ідеї в символічному інтеракціонізмі та когнітивно-феноменологічному напрямі в психології про зближення понять «образу світу», «ситуації», «ідентичності» (Л. Анциферова, Т. Брейквелл, Л. Бурлачук, С. Ковальов, А. Філіппов, Н. Кантор). І. Ніколаєва визначає термін «соціальний світ» як світ людей, світ взаємин «Я – інший», міжособистісні стосунки, які переживає людина і які включають усі рівні соціальних відносин людини [11].

На думку О. Карабанової, соціальну ситуацію розвитку можна характеризувати як співвідношення місця дитини в системі соціальних міжособистісних взаємин, її об'єктивної позиції і системи очікувань та вимог соціального оточення. Автор підкреслює, що соціальна ситуація розвитку визначається різноманітністю соціальних контекстів: дитина — близькі дорослі (батьки), дитина — соціальний дорослий (вчителі та вихователі), дитина — однолітки (в залежності від міжособистісної дистанції — друзі, однолітки). Роль кожного з контекстів змінюється на різних стадіях, які визначаються специфікою задач розвитку [8].

Окремі автори (Л. Божович, В. Давидов, М. Лісіна, Д. Ельконін, Д. Фельдштейн) на основі наукового аналізу змісту категорії соціальної ситуації розвитку в стабільному і кризовому віці виявили, що особливості соціальної ситуації розвитку визначають напрямок, зміст і характеристику розвитку дитини в нормативному просторі вікового розвитку.

Своєрідність соціальної ситуації розвитку підлітка полягає у необхідності розв'язання нових задач розвитку — перебудови системи взаємин з батьками і формуванні особистісної автономії, включенні в нову систему взаємин, освоєнні нових соціальних функцій і особливо — сім'ї. На цьому етапі одним з центральних компонентів структури соціальної ситуації розвитку є дитячо-батьківські взаємини, які трансформуються за ініціативою самих підлітків в контексті почуття дорослості, яке формується [8]. Д. Ельконін і Т. Драгунова підкреслюють, що активна роль підлітків у проектуванні та перетворенні дитячо-батьківських взаємин особливо велика на цьому віковому етапі.

У сферу взаємин (підліток – батьки, підліток – однолітки) С. Буреніна включає додаткову ланку — гроші, оскільки в житті сучасних підлітків гроші починають відігравати важливу, самостійну роль. Вже факт розшарування сімей за ознакою «бідності – багатства» дає змогу припустити, що дитині з малозабезпеченої сім'ї недоступні платні послуги із сфери освіти, культури, і якість соціалізації як процесу входження в світ цінностей може бути значно знижена. І тому, коли досліджується соціальна ситуація розвитку підростаючого покоління, завжди на другому плані стоїть проблема грошей, яка в сучасних умовах нестабільності та соціального розшарування є особливим фактором соціалізації. Саме тому сьогодні дослідники все частіше говорять про те, що доцільним способом інвестування є вкладання їх в освіту і виховання дітей [3].

Отже, соціальну ситуацію розвитку підлітка можна також характеризувати через процес побудови його взаємин з батьками й однолітками, який опосередкований грошима і є еквівалентом цінностей (антицінностей) підліткового життя, що здійснюють суттєвий вплив на якість цих взаємин.

А. Іванова основними елементами соціальної ситуації, що визначають розвиток підлітка, вважає [7]:

1. Сім'ю — батьки, родичі, які впливають на життя підлітка і формують моделі взаємин, які засвоює підліток і на основі яких будує стосунки з іншими людьми.

2. Навчальний заклад (школа чи інший), в якому навчається підліток. Школа є основним інститутом соціалізації підлітка, в якому здійснюється відпрацювання моделей побудови соціальних відносин.

3. Друзів, референтна група однолітків. У спілкуванні з друзями виникає відчуття приналежності до групи і можливість проявити свою унікальність.

4. Захоплення, хобі — вони є середовищем для соціалізації та побудови підлітком взаємин з однолітками і шановними дорослими, а також надають можливість для самореалізації.

5. Інформаційне середовище — засоби масової інформації, які оточують підлітка — Інтернет, телебачення, радіо та ін. Вони задовольняють потребу підлітка в отриманні різної інформації про світ і формують його світогляд.

Сім'я вважається інститутом первинної соціалізації, оскільки забезпечує дитині самий ранній досвід соціальної взаємодії, освоєння перших ціннісних уявлень і норм. В оточенні рідних, які виступають як «значимі інші», вона засвоює необхідні ролеві моделі поведінки.

Школа діє як інститут вторинної соціалізації. І справа не в тому, що вона пізніше «підключається» до процесу соціалізації, скільки у створенні для дитини іншого соціального контексту з більшим, ніж в сім'ї, набором моделей ідентифікації, але з меншою емоційною та особистісною значущістю.

Дослідники підкреслюють, що для дитини батьки та вчитель — носії різного соціального досвіду. Батьки проявляють узагальнений життєвий (вітагенний) досвід, який включає досвід попередніх поколінь сім'ї; вони створюють простір особистого життя дитини. Вчитель втілює духовний досвід людства, досягнення культури, науки і організує соціальне життя дитини в зовнішньому (відносно сім'ї) середовищі. Сім'я і школа використовують різні «коди» в соціалізації, саме тому є необхідним їх живий контакт і взаємодія.

Останнім часом відбувається збільшення та легкодоступність потоку інформації для підлітка, що впливає на формування у нього специфічних ціннісно-нормативних уявлень, переконань, ціннісних орієнтацій, установок тощо. Зростання міжособистісного спілкування людей, зокрема підлітків, в Інтернет-середовищі означає принципово новий спосіб побудови взаємин. Специфіка цього середовища активно вивчалася багатьма зарубіжними та вітчизняними психологами (О. Арестова, Ю. Бабаєва, Дж. Барлоу, Д. Фостер, П. Хиллс, К. Янг). Своєрідність Інтернет-середовища, відзначає Н. Лукіна, заключається в тому, що в процесі побудови міжособистісних взаємин «суб'єкт вивчає об'єкт і ситуацію, в якій відбувається взаємодія, аналізує сигнали, що поступають від об'єкта» [9, 280]

Отже, в процесі взаємодії особистості з іншими людьми (сім'єю, соціальними інститутами, однолітками) здійснюється її розвиток. Сукупність цих взаємодій, за Л. Виготським, є змістом соціальної ситуації розвитку, яка є специфічною для кожного віку і на основі якої виникають новоутворення, тобто якості і властивості, яких не було раніше в готовому вигляді [10].

Освоєння підлітком нових соціальних форм спілкування і взаємодії, включення його в нові соціальні інститути виховання і освіти ускладнює структуру соціальної ситуації розвитку і передбачає вивчення вікової специфіки впливу цих детермінант на формування особистості підлітка, зокрема, таких новоутворень як «відчуття дорослості», а також відчуття самосвідомості, інтересу до себе як до особистості, до своїх можливостей та здібностей, а також центрального утворення «Я концепції» — самооцінки [12].

У працях багатьох авторів (Й. Берг, Л. Божович, Л. Виготський, І. Джосселіні, Е. Доуван, І. Дубровіна, Т. Драгунова, А. Захарова, О. Леонтєв, М. Лісіна, А. Прихожан, Л. Семенюк, Е. Соколова, Н. Толстих, І. Чеснокова, Д. Оффер, А. Фрейд, З. Фрейд, Ст. Холл) відмічається, що підліток — це особистість, яка знаходиться в стадії становлення і яка переживає кризу розвитку, в процесі якої відбуваються психофізіологічні та соціальні зміни.

У сучасній соціологічній та психолого-педагогічній літературі всебічно досліджуються дестабілізуювальні параметри соціальної ситуації, які впливають на становище підлітка в суспільстві:

- розшарування населення на бідних і багатих, а звідси — поляризація дитячої спільноти за матеріальною ознакою;
- безробіття, що здійснює небажаний вплив на функції сім'ї та на її можливості задовольнити нагальні потреби дітей;
- наявність організованого та неорганізованого бізнесу, криміналізація суспільства. Злочинність росте, зокрема й організована, до неї посилено втягуються молодь і підлітки;
- соціально-економічна криза суспільного розвитку, посилення впливу грошей на міжособистісні взаємини у сфері сім'ї й у середовищі підлітків [3].

Разом з цим, звернення до культурної ситуації в розвитку суспільства показує, що відбувається зростання духовних цінностей і орієнтація на цінності загальнолюдського порядку: життя, волю, істину, добро, щастя, світ. Водночас з цим відбувається зростання матеріальних благ, матеріальних потреб і глибоке розшарування і неузгодженість цих потреб.

Становище підлітків, їхній життєві цінності та орієнтації багато в чому пов'язані із загальним становищем суспільства: економічними та політичними реформами, умовами життєдіяльності сім'ї та школи. Соціально-економічну кризу підлітки сприймають як реальність, до якої необхідно пристосуватися. Якщо раніше у процесі соціалізації підлітки могли спиратися на досвід попередніх поколінь, то зараз вони змушені освоювати новий соціальний досвід, покладаючись, насамперед, на самих себе.

Сучасна суспільна ситуація якісно змінює процеси залучення підлітка до трудової діяльності. Соціально-психологічний аспект вивчення сутності цієї проблеми акцентує увагу на таких основних питаннях: вікові характеристики та мотивація праці в сучасних умовах (А. Боярінцева, Н. Меркулова та ін.); види праці, що є найбільш привабливими для підлітків (Г. Іващенко, М. Плоткін, В. Ширінський та ін.).

Розглянемо докладніше ці питання. За даними дослідників, мотивами праці підлітків є допомога батькам і прагнення до економічної самостійності; бажання бути

підприємцями; відроджуються традиції сімейного бізнесу, який має позитивні моменти — швидку адаптацію до ринкових відносин, успадкування сімейної справи; дитяча праця може бути примусовою (наприклад, примушують працювати батьки) та добровільною, а також — може бути не легітимною, якщо знаходиться поза законом; найбільш привабливими для підлітків є такі професії: економіст, юрист, лікар, менеджер, програміст.

Необхідність аналізу ситуації, в якій відбувається процес розвитку особистості, стала підставою нашого звернення до концепції соціальних уявлень С. Московічі, яка є однією з провідних теорій соціального пізнання в європейській соціально-психологічній традиції і дає змогу вивчати надіндивідуальні фактори, що впливають на соціалізацію особистості. З позиції цієї концепції, соціальні уявлення визначаються як система знань, що допомагають людині зрозуміти навколишню соціальну дійсність [6].

Значущою функцією соціальних уявлень, вважає Т. Ємельянова, є пізнання. Автор стверджує, що соціальні уявлення є елементами суспільної свідомості, в яких на рівні здорового глузду взаємодіють ідеологічні погляди, переконання, знання, які в сукупності складають і пояснюють соціальну реальність. Друга функція — в адаптації соціальних фактів, наукових явищ і поглядів, думок та оцінок, які вже сформувалися раніше. Ще однією функцією соціальних уявлень є опосередкування, регуляція поведінки [6].

Отже, соціальні уявлення як елементи суспільної свідомості формуються і трансформуються в процесі комунікативної взаємодії та пізнання суб'єктом соціальної дійсності.

За результатами дослідження О. Гребеннікової, соціальні уявлення сучасних підлітків представляють собою багаторівневу систему, яка включає різні аспекти соціальної дійсності та образу «Я». Невизначеність соціальної ситуації суспільства проявляється в нестійкості та слабкій структурованості соціальних уявлень підлітків, а також у невисокому ступені пов'язаності між собою соціальних уявлень про різні сфери дійсності. Пізнання підлітками соціальної дійсності пов'язано з труднощами та необхідністю вибору цілей, цінностей та стратегій поведінки. Автор зазначає, що у підлітків активно формується політична свідомість і громадянська відповідальність, однак недостатня інформованість, варіативність установок роблять цей процес хаотичним і малоусвідомленим, що проявляється в дисгармонічності соціальних уявлень [5].

Дослідники відмічають, що сучасна соціальна ситуація набуває нових трансформацій: підліток живе в своїй сім'ї, вчиться у школі, спілкується з однолітками, але сама соціальна ситуація трансформується в його свідомості у зовсім нові ціннісні орієнтації. Тепер повністю змінюється внутрішня позиція у ставленні до школи і навчання, батьків та учителів, однокласників і друзів. Основою внутрішнього інтересу в підлітковому віці є взаємини з однолітками, й особливу увагу вони приділяють спілкуванню. Саме серед однолітків підліток має можливість «приміряти», емоційно пережити, затвердити себе в дорослій позиції і дорослих вчинках. На думку І. Булах, істинне програвання ролі дорослого допомагає особистості підлітка досягнути значну кількість соціальних і моральних норм. Зрештою, серед однолітків підліток реально опановує власне нормативне «Я», об'єктивуючи його в єдності соціальної позиції і соціальних дій, які утворюють сутність соціальної ролі дорослого.

Отже, важливим моментом розвитку підлітка є усвідомлення й оцінка ним своєї поведінки серед довколишніх. Намагаючись бути дорослим, самостійним, зайняти певне місце серед однолітків і дорослих, підліток часто аналізує свої вчинки, думки, дії, задумується над своїм ставленням до людей. Без цього він не міг би нормально спілкуватися, а отже, і реалізовувати свої потреби.

Висновки

1. Соціальна ситуація розвитку відображається у системі взаємин особистості із соціальною дійсністю і реалізується в сумісній діяльності з іншими людьми. Вона обумовлює образ життя сучасного підлітка, в процесі якого відбувається засвоєння й активне відтворення ним знань, умінь, навичок, норм, цінностей, соціальних якостей і ролей, способів його взаємодії з навколишнім світом.

2. Сім'я є першою і основною структурою, в якій відбувається засвоєння досвіду суспільної взаємодії. Надалі в соціальну ситуацію розвитку підлітків підключаються навчальний заклад, група однолітків та інформаційне середовище, які не тільки задовольняють підлітка в отриманні різної інформації, а і надають можливість відпрацювати моделі соціальних відносин.

3. Своєрідність соціальної ситуації розвитку підлітка пов'язана з активним формуванням і фундаментальними змінами у сфері його самосвідомості і полягає у необхідності розв'язання нових задач розвитку – перебудови системи взаємин з батьками, формуванні особистісної автономії, включенні в нову систему взаємин, освоєнні нових соціальних функцій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреева Г. М. Психология социального познания: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Г. М. Андреева. — М. : Аспект Пресс, 2000. — 288 с.
2. Андреева Е. Б. Социально-психологические факторы восприятия нормативных ситуаций учащимися колледжей: автореф. дис. на соискание учен. степ. канд. психол. наук : 19.00.05 «Социальная психология» / Е. Б. Андреева. — М., 2011. — 20 с.
3. Буренина С. Ю. Влияние денег на процессы социализации современных подростков: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / С. Ю. Буренина. — СПб., 2000. — 160 с.
4. Выготский Л. С. Проблемы возраста: собр. соч. / Л. С. Выготский // Педагогика. — М., 1984. — Т. 4. — 620 с.
5. Гребенникова О. В. Особенности представлений современных российских подростков / О. В. Гребенникова // Вестник Московского университета. — 2005. — № 1. — С. 97–99. — (Серия «Психология»).
6. Емельянова Т. П. Социальные представления, понятия и концепция последнего десятилетия / Т. П. Емельянова // Психологический журнал. — 2001. — № 6. — Т. 22. — С. 39–47.
7. Иванова А. В. Особенности социальной ситуации развития подростка / А. В. Иванова // Вестник Московского университета. — 2005. — № 1. — С. 66–70. — (Серия «Психология»).
8. Карабанова О. А. Социальная ситуация развития ребенка: дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.13 / О. А. Карабанова. — М., 2002. — 379 с.

9. Лукина Н. А. Специфика межличностных отношений в процессе общения в Интернет-среде / Н. А. Лукина // *Личность и группа в условиях социальных изменений*. — 2009. — Т. 5 «Психология человека в современном мире». — С. 280–284.

10. Москаленко В. В. Соціальна психологія: підручник / В. В. Москаленко. — К. : Центр навч. літ-ри, 2008. — 688 с .

11. Николаева И. А. Индивидуальная ситуация развития / И. А. Николаева // *Известия академии педагогических и социальных наук*. — 2002. — Вип. 6. — М. ; Воронеж. — С. 208–215.

12. Психологический словарь / под. общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. — 2-е изд. доп. — М. : Политиздат. — 494 с.

Жмайло И. М.

СОЦИАЛЬНАЯ СИТУАЦИЯ РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННЫХ ПОДРОСТКОВ

Представлен теоретический анализ литературных источников социальной ситуации развития подростков в сегодняшних реалиях. Акцент делается на особенностях социального развития в подростковом возрасте, который является чувствительным для переосмысления усвоенных норм и ценностей в собственную картину мира.

Ключевые слова: *социальная ситуация развития, подростковый возраст, социальный опыт, общение, деятельность, самосознание.*

Zhmailo I. M.

SOCIAL SITUATION OF DEVELOPMENT OF MODERN ADOLESCENTS

A theoretical analysis of the literature of the social situation in adolescent development in today's reality is represented in the article. An emphasis is made on the peculiarities of social development in juvenile age, which is sensitive for reconsideration of the assimilated norms and values in the own world outlook.

Key words: *social situation of development, juvenile age, social experience, communication, activity, self-actualization.*